

PORLA BRUNN, EN GAMMAL OFFERKÄLLA.¹

Av

JÖRAN SAHLGREN

Av alla Tivedens gamla offerkällor är Porla brunn den förnämsta.

Om Porla brunns äldsta historia är ej mycket bekant. Den flitige bygdeskildraren *Abraham Hülphers* skriver härom i sin berättelse om mineralbrunnar, tryckt år 1770, följande:

»Pulle Källa i Skagershult, 5 mil S.W. från Örebro, räknas ock bland forntids hälso-watn, samt har wid upptagande 1724 funnits wara med sten igenkastad. En Richter, då namnkunnig Empiricus i Westergöthland, säges af gamla handlingar ägt sådan kunskap om Pulle Källa, at han först gifwit en torpare här ifrån orten anledning at den upleta, hwilken honom med sin siuka Son besökt, som skall af dess nyttjande sedan blifwit frisk. Den ligger 1 mil från Kyrkan, på en behagelig tragt mot Bodarnes Sockn-gräntz. Midsommors afton wilja Allmogen ännu gärna dricka denna Källa och berättas då skall wara stort tillop af folk. Hon har på några år varit eljest nog i bruk, och skola många här fått bot för ögon-sjukdomar.»

Enligt traditionerna i orten skulle källan med framgång ha använts av munkarna i Ramundeboda kloster, som ej låg långt härifrån, samt av dem ha igenstenats, då de efter reformationen nödgades lämna orten. Liknande sägner berättas också om Medevi, Ramlösa m. fl. brunnsorter. De sakna naturligtvis varje historiskt värde.

Jag har emellertid lyckats finna några urkunder som visa att Porla brunn varit känd långt före år 1724.

¹ Denna uppsats har i kortare och något olika skick ingått i Svenska Dagbladets söndagsbilaga den 17 juni 1923.

År 1595 inkom till Sverige adelsmannen Henrik von Falkenberg. I ersättning för de gods han förlorat i Livland erhöll han genom kungl. brev av 7 juni 1603 i förläning hela Tångeråsa socken (som då även omfattade Skagershults socken) i Edsbergs härad. Då Tångeråsa socken gränsade till Grimstens härad, låg det i Falkenbergs intresse att övertyga sig om häradsgränsen, som ju också var gränsen för hans domän.

En originalhandling från 1600-talets början, förvarad i Örebro h. allm. läroverks bibliotek, vittnar om dessa hans bemödanden.

Den 18 juli 1616 intygade 14 namngivna bönder från Tångeråsa socken, att de av sin förfäder förnummit vilka råmärken ligga mellan Tångeråsa och Grimstens härad. Bland dessa uppräknas också *Puller källa*.

Redan 1616 var sålunda Porla brunn bekant som häradsråmärke. Nu är visserligen att märka att alla de uppräknade 14 intygsgivarna voro jäviga, då de alla voro från Tångeråsa socken och Edsbergs härad. Deras uppgifter voro icke mindre fullt vederhäftiga, som vi genast skola finna.

Den 16 dec. 1636 rannsakar nämligen Grimstens häradsrätt på begäran av Henriks son Melker von Falkenberg om urminnes gränsen mellan Edsbergs och Grimstens härader. Rannsakingen visade att så väl nämnden som andra tillfrågade Grimstensbor hade precis samma uppfattning om de gamla råmärkena som Tångeråsabönderna haft år 1616. *Pullerkiella* nämndes uttryckligen som häradsgräns.¹

Ända till modern tid har också häradsgränsen gått genom Porla gamla källa.

Då gamla vederhäftiga män vid 1600-talets början berätta, att de av sina förfäder fått en tradition, har man anledning anta, att denna tradition härrör åtminstone från medeltiden.

På munkarnas tid var sålunda efter all sannolikhet källan bekant. I så måtto är den nyssnämnda traditionen riktig. Men något stöd för att källan använts i munkarnas läkekonst har man icke.

Men varför var källan så bekant att den upptogs som häradsgräns? Helt säkert därför att den sedan urminnes tider varit en

¹ Sahlgren, Skagershults naturnamn. s. H 10.

offerkälla. Att den så varit under historisk tid vet man. Redan Hülphers' berättelse 1770 visar att allmogen använt den som midsommarskälla, d. v. s. samlats kring källan på midsommarafton för att dricka dess vatten. Att man efter drickandet ägnat sig åt dans och lek berättas i Israel Hwassers Underrättelser för brunnsgäster vid Porla (1849). Där meddelas också att »en och annan ännu bibehåller det vidskepliga bruket att offra i källan».

Vid de rensningar av källan, som företagits, har man hittat en stor mängd mynt. Tyvärr ha dessa dock icke tillvaratagits.

Ännu under min barndom behöll allmogen i omnejden den seden att samlas vid Porla på midsommarafton för att dricka ur källan och dansa kring majstången. Men den gamla tron på källans övernaturliga kraft hade då försvunnit. Redan 1849 berättas att allmogen menade det källan »blifvit förderfvad af herrskaperna».

I mindre moderniserad och förvanskad form lever på Tiveden den gamla källdyrkan kvar vid Rockebrokällan, belägen en och en halv mil från Porla. Här samlas ungdomen ännu på midsommarafton, pryder källan med löv, offerar (?), dricker ur källan och tar sig en sväng på en gammal kolbotten strax bredvid. Denna källa har jag själv varit med om att rensa, vilket skedde 6 juli 1908. I källan hittades nio kopparmynt från Gustav IV Adolf, ett från Karl XIII, sex från Karl XIV Johan och sju från Oskar I. Vidare hittades knappnålar, knappar, benbitar, lerkärlsskärvor m. m. Att ej äldre mynt anträffades berodde på att blott den då i bruk varande källöppningen undersöktes. Källans namn är av stort intresse. *Rockebrokällan* är uppkallad efter *Rockebrom*, en landsvägsbro strax bredvid. *Rockebrom* har fått namn av källan eller den bäck som rinner därifrån. Källan eller dess bäck har hetat *Rocka*, vilket kommer av *Rodhka*, vilket betyder »den rödfärgade».

Namnet *Rodhka* ger klaven till källans helighet. Det råder intet som helst tvivel om att det är den sig ymnigt avsättande röda järnockran som gett anledning till namnet. Och denna järnockra var ett urgammalt läkemedel.

Urban Hjärne berättar att folket på hans tid årligen midsommarafton samlades till Medevi och där drev mycken vidskepelse med

offrande och inkastande av penningar, nålar och kors i källorna, varjämte de sletos om att avskumma den hinnan, som fanns på vattnet, vilket de ock drucko till en stor mängd och även därmed badade sig.

Järnkällorna ansågos hava särskilda magiska krafter därför att de avsatte ämnen med *röd* färg.¹

Om den röda färgens betydelse och användning inom magien och folkmedicinen är mycket skrivet.² Sannolikt är att denna magiska betydelse har flera rötter. Rött var dels blodsymbol, dels en sol- och eldsymbol.³ Men man måste också vid förklaringen av den röda färgens användning ta hänsyn till dess psykologiska verkningar. Och slutligen få ej de rent sympatetiska användningarna förglömmas. Rött var ett medel att framkalla, fördriva och avvända det röda. Men alla dessa rötter till det rödas betydelse och bruk äro stundom så hopflätade med varandra att man ej kan skilja dem isär.

Liksom de flesta andra folk ha också våra förfäder hållit den röda färgen i religiös vördnad. Olaus Magni skriver i sin Historia om de nordiska folken (3:2) att polarmänniskorna med ivriga böner och särskilda ceremonier tillbedja ett rött tygstycke, som uppfästs på en stång eller lans, emedan de tro, att i detsamma innebor en gudomlig kraft på grund av den röda färgen, som liknar djurblod.

Man vet också att växter med röda frukter eller andra röda delar varit föremål för vidskeplig vördnad eller använts vid magiska förrättningar. En i skorstenen upphängd morot anses på Öland fördriva ältan (Rääf). Kärnorna av den röda pionen hindra, om de bäras som halsband, kopporna att slå ut i halsen (Rääf). I Skåne var förr hagtornen (med röda bär) helig. Hyltén-Cavallius berättar (1864) i Wärend och wirdarne I, s. IX att i Vemmenhøgs härad, Skåne, an-

¹ Denna min förklaring till järnkällornas helighet har upptagits av Gustaf Näsström i hans bok »Det gamla Medevi» (1928). Märkvärdigt nog anger han icke min artikel från 1923 som källa utan Broberg: Bidrag från vår folkmedicins vidskepelser, vilket arbete ej innehåller något härom.

² Se särskilt J. V. Broberg, Bidrag från vår folkmedicins vidskepelser (1878) och Eva Wunderlich, Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer (= Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten 20:1), Naumburg a. d. S. 1925, och där anvisad litteratur.

³ »Den röda färgen var, såsom såväl talesätt som plägseder lära oss, en symbol av *elden*», skriver Broberg helt kategoriskt, anf. arb., s. 7.

sågs fortfarande *torn* eller *hagtorn* för helig. Den fick därför växa orörd till och med mitt i åkrarna. Under 1800-talets början vågade man i Skytts härad, Skåne, ej fälla gamla hagtornar. Då de stodo på ättehögar gjorde de de inneboende trollen mindre farliga. Den som högg en sådan torn, straffades med lamhet eller någon annan sjukdom. Det fanns tornar, vid vilka man offrade S:t Hans afton.¹ I en handskrift från 1680 berättas att invid Karaby i Harjagers härad, Skåne, fanns en helig *törnebuske* (d. v. s. hagtorn?²) som stått sedan urminnes tider och kallades helig. Ingen vågade hugga den eller taga något därav. Idegranen (*Taxus baccata*), som har röda bär har också hållits helig.³ A. E. Holmberg berättar i Bohusläns historia och beskrivning, 2:a uppl., 2, sid. 163, att i Valbydalen i Lyse socken, Stångenäs härad, Bohuslän, funnos lämningar efter en gammal idegran, »som förr, efter sägen, varit ansedd med mycken aktning». Till hagtornens helighet har väl också de spetsiga taggarna bidragit, jfr J. Sahlgren, Eddica et scaldica 2, s. 309, Louise Hagberg i Maal og Minne 1928, s. 135. Oxeln, som ävenledes har röda bär, har åtminstone i Tyskland ansetts ha magisk kraft (Wuttke).

Den rika indiska kultlitteraturen nämner en hel del växter med röda delar och magiska krafter.⁴ Särskilt må nämnas *Butea frondosa* med skarlakansröda blommor och röd saft samt *Ficus indica* och *Ficus religiosa* (*acvattha*) med röda frukter.

Av de nordiska träden var rönnen (*Sorbus aucuparia*) sannolikt det heligaste.⁵ Holmberg berättar i nyss anf. arb. (2, s. 181) att vid Lökebergs gård i Foss socken, Tunge härad, Bohuslän, fordom stått en helig rönn och (2, s. 201) att en rönn, som »ansågs med vördnad» fällt vid Österbön i Krokstads socken, Sörbygdens härad, Bohuslän. Förvisso beror rönnens anseende på dess röda bär och dess röda safter.

På samma sätt ha järnkällorna sitt rödskimrande vatten att tacka för sin magiska berömmelse.

¹ N. Lovén, Folklifvet i Skytts härad, 3:e uppl., s. 178.

² Jfr danskt *törnebusk* 'hagtorn'.

³ Jfr. L. F. Löffler i Svenska landsmål 1911, s. 617 ff. (Festskrift til H. F. Feilberg 1911, s. 617 ff.).

⁴ Se K. F. Johansson i Studier tillegnade Esaias Tegnér 1918, s. 309 ff.

⁵ Rika litteraturhänvisningar hos K. F. Johansson, anf. arb. s. 305. Se vidare B. Schnittger i Fataburen 1912, s. 104.

Hjärne nämner att *Rödbrunnen* vid Medevi för sin myckna ockras skull endast dög till badvatten, samt att ännu på hans tid folk vallfärdade dit för dess magiskt verksamma röda vatten. Han berättar vidare att den ljus- eller gulröda ockra, som fanns i kärret vid källorna av bönderna kallades *rocka* (d. v. s. *rodhka* eller »det rödfärgade»)¹.

Den yttersta anledningen till Porla brunnns berömmelse som offerkälla låg sålunda i dess starka järnhalt.

Liksom *Rockebro*källan och *Rödbrunnen* vid Medevi har också *Porla* (gamla) källa fått namnet efter sitt vatten. Källans gamla namn *Pullerkälla* innehåller nämligen ett dialektord som betyder »porl, porlande». I svenska dialekter finnes ett verb *pullra* eller *pollra*, som betyder »porla, giva blåsor». Källan utmärker sig genom de gasbubblor, som ideligen uppstiga från dess botten. Antagligen har denna egenhet yttermera ökat den vidskepliga vördnaden för den gamla järnkällan.

Brunnens nuvarande namn *Porla* beror på en felaktig översättning till riksspråk av *Pullerkälla*. Den riktiga översättningen är *Porlkällan*. Men som *Porla brunn* ju låter bra mycket bättre än *Porlkällan* får man vara tacksam för det översättningsfel, som man gjorde i början på 1800-talet, då namnet *Porla* kom till.

Såväl *Porla* brunn och *Rockebro*källan som en hel del andra offerkällor ligga i den stora skogen *Tiveden*. Detta namn betyder enligt den senaste och bäst motiverade tolkningen »gudaskogen».² Beror möjligen detta namn på skogens heliga källor?

Liksom *Medevi*³ och *Porla* brunn så synas också de flesta andra berömda svenska hälsokällor med järnhaltigt vatten äldst ha varit offerkällor eller magiskt brukade källor. E. Victorin anför i sin »Berättelse om Looka Hälso-brun» (1727), s. 6 f., goda skäl för att *Lokakällan* varit en gammal offerkälla. Detsamma synes förhållan-

¹ J. Bureus berättar i *Sumlen*, s. 43, att vid *Nördingrå* prästgård fanns en källa som avsatte »rödnga» på stenarna. Strax ovanför talar han om liknande *rorka* eller *rodhga* i sädeskorn, varav mjölet blir rött. Det är uppenbarligen samma ord som Hjärnes *rocka*. Linné talar i *Västgötaresan*, s. 240, om en rödaktig jord som han kallar *räckejord*.

² C. Marstrand i *Festskrift till A. Torp* 1913, s. 239 ff.

³ Se härom vidare G. Näsström, *Det gamla Medevi* (1928).

Fig. 1. »Porla Brunnsgäster 1812 i Augusti».
Teckning av J. G. Sergel.

det ha varit med Ramlösa järnkälla att döma av J. J. Döbelius' »Beskrifning om Ramlösa Hälso- och Surbruns Upfinnande» (1708).

Porlas nuvarande storhet börjar med 1800-talet. År 1806 gjorde Berzelius en analys av vattnet som visade att det utmärkte sig framför andra svenska vatten genom sin ovanligt ymniga halt av extraktivämnen, järn, kvävgas och kolsyregas. Med anledning av denna analys kom källan snart i rop. Tiden 1809—1817 var antalet årliga brunnsgäster omkring 500. De flesta tycks ha lidit av gikt eller reumatism att döma av Sergels karrikatur »Porla Brunnsgäster 1812 i Augusti» och av det gamla kryckhuset, där massor av kryckor och käppar likt troféer voro upphängda.

Som av »Underrättelser för brunnsgäster vid Porla» framgår, ansågs år 1849 Porlavattnet vara nyttigt för bl. a. följande sjukdomar och åkommor: blodbrist, vattensot, skrofler, engelska sjukan, reumatism, gikt, hemorrojder, benröta, paralyti, dövhet, ögonåkommor,

blåskatarr, epilepsi, sterilitet, astma, kolik, hysteri, hypokondri, sinnessjukdomar, hudsjukdomar. Som bevis på den underbara kraft man då tillskrev vattnet må följande »sjukdomshistoria» meddelas:

»Herr och Fru X. hade i 9 års tid lefvat tillsammans i ett barnlöst äktenskap. Läkaren i huset tillstyrkte en resa till Porla, och då ej kunde utrönas om barnlösheten härrörde från Impotens hos mannen eller Sterilité hos qvinnan, tillstyrktes båda att resa. De ankommo hit sommaren 18.., båda föröfrigt friska. Följande året belönades deras äktenskap med en son, och under hvart och ett af de derpå följande åtta åren ökades familjen med en ny medlem.»

Historien är meddelad av den dåvarande brunnsintendenten doktor J. G. Hallberg och må stå för hans räkning.

Sedan Porla år 1874 övertagits av Porla brunns a.-b. blir brunnen än mera bekant. Ordförande i det nybildade bolaget blev generaltulldirektören N. A. Bennich och verkställande direktör hovmarskalken Patrik Reuterswärd. Genom dessa mäns nit förvandlades det förut oländiga brunnsområdet till en vacker park med nybyggda och bekväma hotell och villor.

Under århundraden har Pullerkälla hållits i ära. Under tiden ha religionerna växlat. Asaläran har avlösts av katolicismen och denna av lutherdomen. Medicinen har utvecklats från magi till modern empirisk vetenskap. Förklaringarna till källans undergörande kraft ha skiftat. Äldst såg man anledningen därtill i den röda ockran, senare sökte man förklaringen i vattnets järnhalt, nu är det radioaktiviteten man tillskriver verkningarna. Om några år har man kanske hittat på en annan förklaring.

Men oberoende av människornas funderingar ligger den gamla Pullerkällan kvar och botar de sjuka. Jag tycker mig se en humoristisk blinkning i källans öga.

ZUSAMMENFASSUNG.

JÖRAN SAHLGREN: *Porla brunn, eine alte Opferquelle.*

Porla brunn im Ksp. Skagershult, Provinz Nerike, ist seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts ein fleissig besuchter Badeort. Verf. weist

nun nach, dass die Geschichte der Quelle in weit entlegnere Zeiten zurückreicht. Schon 1616 wird sie als Grenzmarke bei der Abgrenzung zweier Härade erwähnt. Dass sie bei der Bevölkerung so bekannt gewesen ist, wie hierdurch vorausgesetzt wird, beruht nach Ansicht des Verf.'s auf ihrer Eigenschaft als alter Opferquelle. Noch bis in späte Zeit hin hat man bei Porla geopfert.

In jenen Gegenden finden sich auch andere Opferquellen von verwandtem Typus, eine davon besonders interessant durch ihren Namen Rockebrokällan, welcher »die Rotgefärbte« bedeutet und den Schlüssel zum Verständnis der Heiligkeit der Quelle gibt. Den Eisenquellen wurden, weil sie Stoffe von *roter* Farbe (Eisenocker) absetzten und wegen ihres rotschimmernden Wassers, besondere magische Kräfte zugesprochen. In derselben Weise sind z. B. gewisse Pflanzen mit roten Früchten, wie Eberesche und Hagedorn, oder mit anderen roten Teilen Gegenstand abergläubischer Verehrung gewesen oder bei magischen Verrichtungen verwendet worden.

Auch die Porla-Quelle ist nach Eigenschaften ihres Wassers benannt worden: der Name hat in ältester Zeit die Form Pullerkälla, die ein Dialektwort mit der Bedeutung »porla, Blasen werfen« enthält. Die Quelle zeichnet sich durch die Gasblasen aus, die ständig vom Grunde her aufsteigen. Diese Eigentümlichkeit hat vermutlich noch weiter zu der abergläubischen Verehrung der alten Opferquelle beigetragen.
